

MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE, 19. YÜZYIL SONUNDA VAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜREL HAYAT

According Maarif Yearbooks, Education and Cultural Life in Van at the
End of the 19th Century

Doç. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ*

Doç. Dr. Orhan DENİZ*

Özet:

Van, Birinci Dünya Savaşı öncesinde eğitim ve kültür hayatı açısından bölgenin gelişmiş kentlerinden birisiydi. Gerek kent merkezinde ve gerekse vilayetin çeşitli kazalarında bulunan farklı kademelerdeki hem Müslümanlara hem de Gayrimüslimlere ait eğitim kurumları, vilayetin çokkültürlü yapısının da önemli göstergelerinden birisidir. Diğer taraftan kent merkezindeki kütüphane ve çeşitli dillerdeki gazeteler de sözü edilen renkli yaşama örnek olarak verilebilir. Ancak savaş yıllarının yarattığı yıkımlar, tehcir ve göç hareketleri sosyal yapının yanı sıra, ekonomik açıdan da Van'ın büyük bir gerileme sürecine girmesine neden olmuştur. Başka bir anlatımla, ekonomik alanda meydana gelen çöküntüler ile eğitim ve kültürel yaşamda ortaya çıkan gerilemeler birbirini beslemiştir. 19. yüzyılın sonunda Van'ın sözü edilen hususlar bakımından eriştiği trendi, yarım yüzyıl sonrasında bile yakalayamadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu çalışmada da, Tarihi Coğrafyanın önemli kaynaklarından biri olan Maarif salnamelerinin ışığında Van'ın eğitim yapısı irdelenmiş ve Maarif Salnamelerindeki bilgiler, bu dönemde yapılmış yerli-yabancı bazı çalışmalar ile de desteklenerek çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Coğrafya, Maarif Salnameleri, Van Kenti.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Van.

Abstract:

Van, before the First World War, was one of the developed cities of the region in terms of education and cultural life. Educational institutions belonging to Muslims and non-Muslims which located both in the city center and different districts of the province, is an important indication of the multicultural structure of the province. On the other hand, libraries in the city center and newspapers in various languages are also given as examples to mentioned life. But the destructions, deportations and migrations caused by the war years, has led to enter into a major economic downturn as well as social structure. In other words, the decline occurring in the educational-cultural life and economic field were feeding each other. The trend that access in terms of the issues mentioned in Van at the end of the 19th century, it can be said easily that after half a century can not be caught. In this study, in the light of education yearbooks which is one of the major sources of Historical Geography, the educational structure of Van were examined and the information in yearbooks was supported by domestic and foreign several studies which made in this period.

Keywords: *Historical Geography, Maarif Yearbooks, Van City.*

1. Giriş

Salnameler, tarihi coğrafyanın en önemli veri kaynaklarından biridir. Farsça *sal* (yıl) ve *name* (mektup, kitap) sözcüklerinden türetilmiş olan *salname* yıllık anlamına gelmektedir ve Tanzimat sonrasında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa döneminde yayımlanmaya başlanmıştır. Salnameler, tarih, coğrafya, eğitim, kültür, ekonomik yapı, sosyal yapı ve ilişkiler ile idari yapı hakkında bilgiler içeren kaynaklardır (Gümüşçü, 2006: 242). Salnameler, yıl içerisindeki önemli olayları ve istatistikleri içermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Salnameler, kendi içerisinde birkaç kategori halinde ele alınabilir. Bunlardan birincisi, ilki 1847 yılında yayımlanmaya başlayan ve Birinci Dünya savaşı yılları hariç 1918 yılına kadar 68 adet basılan Devlet Salnameleridir. Devlet Salnameleri Cumhuriyetin ilk yıllarında da düzenli olarak yayımlanmıştır. Bu yıllıklarda, yıl içinde meydana gelen önemli olayların yanı sıra, devletin kurumsal ve idari yapısı hakkında da detaylı bilgiler mevcuttur. Salnamelerin ikinci grubunu Vilayet Salnameleri oluşturmaktadır. Vilayet salnamelerinde, doğal yapı, idari yapı ve idareciler, eğitim, askeri ve demografik bilgi ve veriler yer almaktadır. 1282 – 1336 (1866-1920) yılları arasında çeşitli vilayetlere ait 527 adet salname basılmıştır (İA, 1997: 135). Salnamelerin üçüncü grubunu ise başta Nezaretler (Bakanlıklar) olmak üzere çeşitli kurumların yayımladığı yıllıklar oluşturmaktadır. Bunlar arasında Salname-i Askeri, Maarif Nezareti Salnamesi, Salname-i Nezaret-i Umur-i Hariciye, İlmiye Salnamesi, Salname-i Bahri gibileri bulunmaktadır. Salnamelerin son grubunu ise, resmi olmayanlar meydana getirmektedir. Bunlar resmi olmayan kurumlara ait olabildikleri gibi (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi gibi) özel şahıslara ait de (Salname-i Ebu Ziya, Salname-i Hadika, Nevsal-i Ragıp gibi) olabilmektedir.

Maarif Salnameleri ise, Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından 1316-1321 (1898-1903) yılları arasında 6 defa basılan eğitim-öğretim hayatı ile ilgili yıllıklardır (DİA, 2009: 53; Sütçü, 2004: 87). Maarif salnamelerinde, Maarif Nezareti'nin tarihi, eğitim-öğretim ile ilgili nizamnameleri, çeşitli derecelerdeki okullar ile bu okullara ilişkin ders müfredatları ve yönetmelikleri, İstanbul'da bulunan okullar ile ilgili detaylı bilgilerin yanı sıra; idari yapıyı oluşturan tüm vilayetlerdeki okullar, bu okullardaki öğretmen ve öğrenciler, kütüphaneler, medreseler, matbaalar ve gazeteler ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Maarif Salnameleri, diğer bazı uygulamalarda olduğu gibi, esasen Tanzimat sonrası uygulamaya konulan batılı tarzdaki eğitim-öğretim ile ilgili reformların bir sonucudur. Tanzimat reformları, eğitim-öğretim alanında önemli yenilikler getirmiştir. 1857 yılında Maarif Nezareti'nin kurulmasını takiben 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, bu alanda bir takım değişimleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, bu nizamname ile, 1862 yılında İptidai Mekteplerine (ilkokul) dönüştürülen Sibyan Mektepleri tümüyle ortadan kaldırılmamakla birlikte, yapısal bir takım değişimlere uğratılmıştır. Şehirlerde yer alan iptidailerin eğitim süresi 3 yıl ile sınırlandırılırken, köylerde yer alanlar 4 yıla çıkarılmıştır. Yine bunun gibi Rüştüye (ortaokul) ve İdadilerin (lise) yaygınlaştırılması içinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Rüştüyelerin 4,5 ve 6 yıl olarak değişik dönemlerdeki eğitim süreleri, 1892 yılında 3'e indirilmiştir. Rüştüyeler, kız, erkek, karışık, askeri ve özel olmak üzere 5 gruba ayrılmaktaydı. İdadiler, ilk olarak 1873 yılında açılmıştır (Taşkın, 2009: 245-50).

Bu çalışmada, 1898-1903 yılları arasındaki 5 Maarif salnamesi esas alınarak, 19. yüzyıl sonunda Van Vilayeti dahilinde eğitim kuruluşları ile gazeteler, kütüphaneler ve matbaalar gibi kültürel hayatla ilgili koşullar aydınlatılmaya çalışılmıştır.¹ Yine sözü edilen dönem ile alakalı olarak, salnameler ile yerli ve yabancı bir takım çalışmalardan da istifade edilecektir.

2. Ana Hatlarıyla 19. Yüzyıl Sonunda İdari-Demografik Yapı

Osmanlı Devletinde idari yapılar, yaşanan siyasal gelişmelere bağlı olarak sürekli değişkenlik göstermiştir. Bu değişkenlik, vilayetlerin sınırlarında olduğu kadar, vilayet, sancak ve kaza idare merkezlerinde de etkisini göstermiştir. Bölgede meydana gelen siyasal gelişmelere bağlı olarak idari yapısı sık sık değiştirilen vilayetlerden birisi de Van olmuştur.

1847 yılına kadar Van ve Hakkâri sancaklarından oluşan Van Vilayeti, 14 Aralık 1847 tarihinde Kürdistan Eyaleti'ne bağlanmış; 1853 yılında da ayrı bir vilayete dönüştürülmüştür (SD, 1853: 75; SD, 1854: 82). Bu durum sonraki yıllarda da devam etmekle beraber, Van Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazalarda sürekli bir değişim meydana gelmiştir. Örneğin, 1857 yılında Besni, Siverek ve Dersim Livaları, Van Vilayeti'ne bağlı görünmektedir (SD, 1857: 103-108). 1858 tarihinde ise, Hakkâri ile birlikte Musul Livası da Van Vilayeti'ne bağlanmıştır ve bu durum 1866 tarihine kadar sürmüştür (SD, 1858: 112-3).

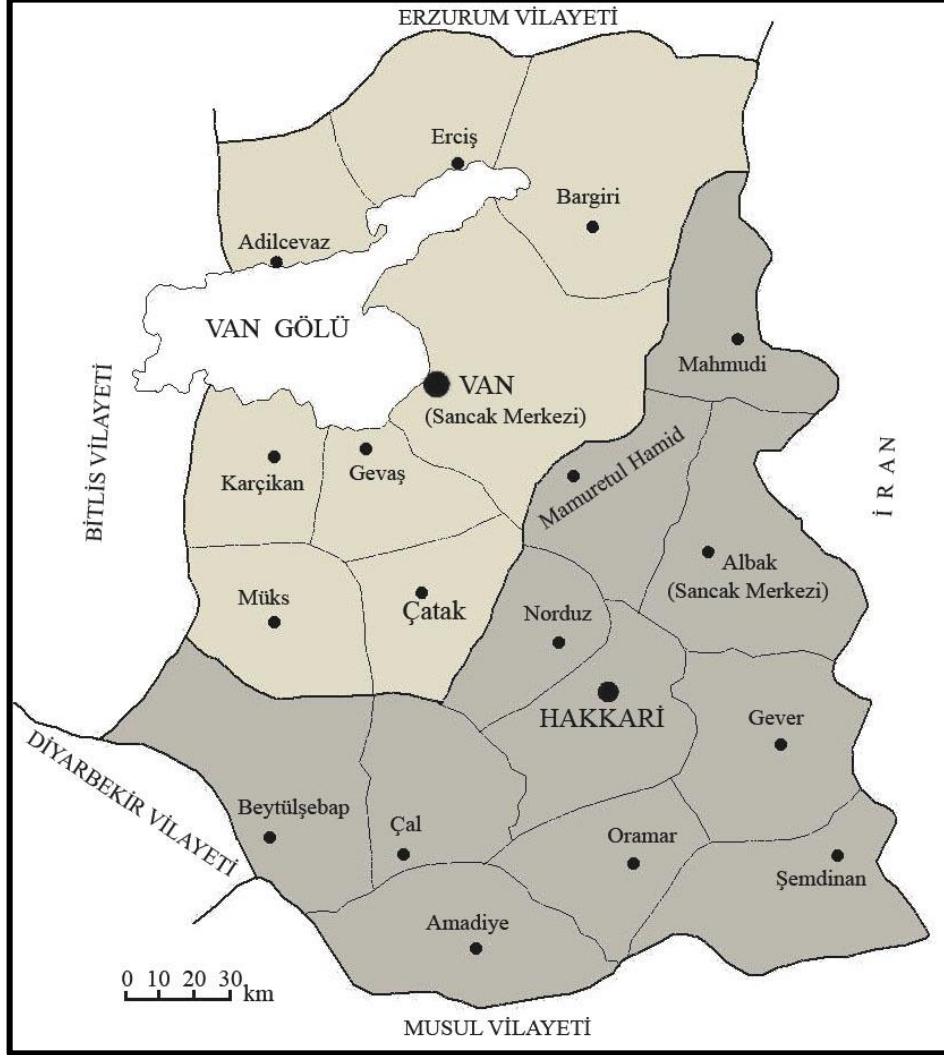
1866 (1283) tarihinde, Van eyaletine son verilmiş ve Hakkâri ile birlikte Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Daha önce Van eyaletine bağlı olan Musul, Bağdat eyaletine bağlanmıştır. "Liva-i Van Hakkâri" şeklinde geçen livaya bağlı kaza merkezleri ise şu şekilde yer almıştır: Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Gevaş, Karçikan, Vustan, Norduz, maa (birlikte) Aşair Mahmudi, Bargiri maa Aşair, Mekes, Şatak, Colemerik, Albak, Gevar, Beytüşşebab, Çal maa Tiyari, Kotur ve Şemdinan'dır (SD, 1866: 170-3).

1877 yılında Van, yeniden vilayet olarak teşkil edilmiş ve Hakkâri de sancak haline getirilmiştir (SD, 1877: 482). 1881 tarihinde Hakkâri, ayrı vilayete dönüştürülmüştür ve 1889 tarihinde yeniden sancak haline getirilerek Van vilayetine bağlanmıştır (SD, 1889: 479). Bu durum Cumhuriyet dönemine kadar da devam etmiştir.

Van vilayetinin 19. Yüzyıl sonundaki demografik yapısına ilişkin çeşitli veriler bulunmaktadır. 1881-82/93 Osmanlı nüfus sayımına göre, Van Vilayetinin nüfusu 113.964 kişidir. Vilayet nüfusunun düşük olmasının nedeni, 1881 tarihinde Hakkâri Sancağının ayrı vilayete dönüştürülmesidir. Vilayet nüfusunun % 47,9'u Müslüman, % 52,1'i ise gayrimüslimdir. Van merkez kazasının nüfusu ise, 18096'sı Müslüman ve 33053'ü Gayrimüslim olmak üzere 51149 kişidir (Karpas, 2003: 186-187).

19. yüzyıl sonlarına ait detaylı bilgi veren Fransız gümrük memuru Vital Cuinet'nin 1890 yılına ait verdiği bilgilerde, Van ve Hakkari sancakları dahil vilayet nüfusunun 430000 kişi olduğu ve bu nüfusun da 241000'inin Müslüman (% 56), 178000'inin Hristiyan (% 41,4), 5000'inin Yahudi (% 1,2) ve 6000'inin de Yezidi ve Çingeneler gibi diğer etnik-dinsel topluluklardan (% 1,4) oluştuğu görülmektedir (Cuinet, 1891: 636).

¹ 1320/1902 tarihli salnameye ulaşılamadığından incelenememiştir.

Şekil 1. XIX. Yüzyıl Sonunda Van Vilayeti (Cuinet, 1891'den yararlanılarak çizilmiştir)

Van ve çevresinde 1893-94 ve 1898 yıllarında gözlemlerde bulunan H. F. B. Lynch'e göre, Van kent merkezinde 20000'i ermeni olmak üzere yaklaşık 30000 kişi yaşamaktadır (1901: 74). Müslüman ve Ermenilerin kendilerine ait mahalleleri olduğu gibi, iki grubun birlikte yaşadığı mahalleler de mevcuttur. Lynch'in gözlemlerine göre, Müslümanların büyük kısmı Kürt orijinlidir. Kürt nüfus hem Kürtçe, hem de Türkçe konuşmaktadırlar (1901: 84).

Tablo 1. 1899'da Van ve Kazalarının Nüfusu

Kaza Adı	Müslüman				Gayrimüslim				Toplam
	K	E	T	Oran (%)	K	E	T	Oran (%)	
VAN SANCAĞI									
Van Merkez	13220	14730	27950	43,9	15347	20401	35748	56,1	63698
Erciş	6973	8382	15355	79,8	1630	2253	3883	20,2	19238
Adilcevaz	4850	4926	9776	66,3	2188	2778	4966	33,7	14742
Gevaş	2012	2773	4785	48,7	2143	2905	5048	51,3	9833
Bargiri	4450	6550	11000	86,7	858	834	1692	13,3	12692
Şatak	3953	4348	8301	61,2	2605	2656	5261	38,8	13562
Müküs	1681	1950	3631	45,9	2135	2137	4272	54,1	7903
Karçıkan	2434	4432	6866	60,4	1916	2587	4503	39,6	11369
Mahmudiye	5925	9671	15596	93,3	515	589	1104	6,6	16710
TOPLAM	45498	57762	103260	60,8	29337	37140	66477	39,2	169737
HAKKÂRİ SANCAĞI									
Albak	9342	12429	21771	79,8	2694	2809	5503	20,2	27274
Colemerg	7000	8902	15902	59,6	4338	6420	10758	40,4	26660
Şemdinan	6328	8219	14547	87,7	996	1037	2033	12,3	16580
Gevar	7488	9188	16676	72,9	2232	3960	6192	27,1	22868
Hamidiye	2930	4220	7150	85,3	670	566	1236	14,7	8386
Beytüşşebab	11565	16862	28427	75,5	3552	5585	9137	24,3	37665
TOPLAM	44653	59820	104473	74,9	14482	20377	34859	25,0	139433
GENEL	90151	117582	207733	67,2	43819	57517	101336	32,8	309170

Kaynak: SV, 1899: 204.

19. yüzyıla ait önemli bir veri kaynağı olan ve sadece bir defa yayımlanmış bulunan Van salnamesine göre, vilayet genelinde ağırlıklı olarak Müslüman nüfus yaşamaktadır. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğu meydana getirdiği merkezler ise, Van merkez kazası ile Gevaş ve Müküs (Bahçesaray) kazalarıdır. Gayrimüslim nüfus, Van sancağında Ermeni, Hakkâri sancağında ise Nasturi ağırlıklıdır. Salnamenin coğrafi yapıya ilişkin verdiği bilgiler de önem taşımaktadır. Buna göre, Van kenti, 62 mahalleden meydana gelmektedir ve 5417 haneden müteşekkildir. Toplam 806 köy ve mahallenin bulunduğu Van vilayeti genelinde, 1968 dükkân, 516 değirmen, 110 manastır ve kilise, 61 cami ve mescit ile 5 adet askeri kışla bulunmaktadır (SV, 1899: 207).

3. XIX. Yüzyıl Sonunda Van'da Eğitim/Kültür Kurumları

19. yüzyılın son çeyreğinde, Van ve kazalarında eğitim ve kültür hayatının dinsel-etnik zenginliğe benzer şekilde çeşitlendiğini görmekteyiz. Müslümanlara ve Gayrimüslimlere ait çeşitli düzeylerdeki okulların yanı sıra, medreselere, gazetelere, matbaalara ve yabancılara ait okullara rastlanmaktadır.

a- Müslümanlara Ait okullar

Gerek maarif salnamelerinde ve gerekse diğer kaynaklarda, 19. yüzyıl sonunda Van Vilayeti dahilinde idadi (lise) düzeyinde eğitim kurumu bulunmamaktadır. 19. yüzyılın sonunda ise, idadiler sadece Gayrimüslimler arasında açılmıştır. Hakkâri'nin vilayet olduğu 1883 yılında Van'da 4 adet Rüştîye (ortaokul) okulu bulunmaktaydı ve bu okullarda 136 kişi öğrenim görmekteydi (Alkan, 2000:45). 1894-95 döneminde ise, Van merkez sancağında 6

ve Hakkâri sancağında 3 olmak üzere toplam 9 rüştiye okulu bulunuyordu. Aralarında 1 adet kız rüştiyesinin bulunduğu (Gülşen-i Edeb Kız Rüştiye Mektebi, SV, 1899: 150) bu okullarda 301 kişi öğrenim görüyordu (Alkan, 2000: 85). Vilayet genelinde iptidai (ilkokul) okulların sayısı ise daha fazladır. Van merkez sancağında 66'sı eski tarzda ve 5'i de yeni tarzda olmak üzere 71 adet, Hakkâri sancağında ise 54 adet iptidai bulunuyordu. Bu okullarda 1954 öğrenci bulunmaktaydı (Alkan, 2000: 97). Osmanlı devletinin yayımlanmış tek istatistik yıllığında (1897'de) verilen bilgilerde ise, bu tarihte rüştiye ve iptidai derecelerde 135 okulda 2116'sı erkek ve 176'sı kız olmak üzere 2292 kişi öğrenim görmekteydi. Bu öğrencileri 338'i 10 adet rüştiye mektebinde, geri kalan ise 125 iptidai mektebinde okumaktaydı (Güran, 1997: 107-110). 1900 tarihindeki iptidai okullardan Van kent merkezinde Bahçeler mevkiinde bulunan iptidailer ile Erciş kazasının idare merkezi olan Aganis kasabasındaki iptidai, kız çocuklarına yöneliktir (SM, 1900: 1600). 1901 tarihli maarif salnamesinde, 430.000 nüfusa sahip vilayette sadece 4042 kişinin eğitim gördüğü ifade edilmektedir ki, bu da nüfusun $\frac{0}{100}$ 9,4'ü gibi oldukça düşük bir orana tekabül etmektedir (SM, 1901: 922).

Tablo 2. Maarif Salnamelerine Göre Van'daki Rüştiyeler ve Öğrenci Sayıları

Okulun Adı	Öğrenci Sayısı			
	1898	1899	1900	1901
Van merkez mektebi rüştiyesi	30	27	21	17
Edremid mektebi rüştiyesi	16	25	15	17
Adilcevaz mektebi rüştiyesi	22	21	21	17
Gevaş mektebi rüştiyesi	8	15	25	21
Erciş mektebi rüştiyesi	23	22	41	45
Albak mektebi rüştiyesi	20	37	27	50
Gevar mektebi rüştiyesi	20	22	36	18
Colemerg mektebi rüştiyesi	18	27	27	16
Van merkez rüştiye askerisi				

Kaynak: SM, 1898,1899, 1900 ve 1901.

Yukarıdaki tabloda 1901 yılına ait veriler 1903 yılı ile aynı olduğundan 1903 yılı verilerine yer verilmemiştir. Van kent merkezinde bulunan askeri rüştiyenin öğrenci sayısı ile ilgili maarif salnamelerinde veri bulunmamaktadır. Ancak 1897 yılında basılan Osmanlı devletinin istatistik yıllığında, askeri rüştiyedeki öğrenci sayısının 139 olduğu ifade edilmektedir. Rüştiyenin 10 muallimi, 4 memuru ve 6 hademesi olmak üzere 20 personeli bulunmaktadır (Güran, 1997: 127-9). Askeri rüştiyenin ders programı içerisinde, Arapça, Farsça, Fransızca, dilbilgisi, coğrafya, matematik, resim, imla ve güzel yazı gibi dersler dikkat çekmektedir (SM, 1898: 1208).

Van'da eğitim ve kültür hayatı ile ilgili önemli kurumlardan biri de medreselerdir. Medreseler, dini eğitim veren ve daha çok din adamı yetiştirilmesine yardımcı olan geleneksel eğitim kurumlarıdır. 1899 yılına ait verilerde, Van vilayeti dahilinde medrese eğitimi veren 9 kurumun bulunduğu görülmektedir. Ancak, sonraki yıllara ait salnamelerde medreselerdeki öğrenci sayısı ile ilgili bilgiler 1899 yılı ile aynı olduğundan, takip eden yıllara ait bilgileri takip etme imkanı bulunmamaktadır.

Tablo 3. 1899 Yılında Van Vilayetindeki Medreseler ve Öğrenci Sayıları

Medresenin adı	Bulunduğu kaza	Bulunduğu mahal	Öğrenci sayısı
Hüsrev Paşa	Van	Hüsrev Paşa Camii	5
Topçuoğlu	Van	Topçuoğlu Mahallesi	12
Yahya Beg	Erciş	Kasabada	7
Hatuniye	Adilcevaz	Kasabada	15
İzeddin Şir	Gevaş	Kasabada	17
İskender Paşa	Van	İskender Paşa Mahallesi	5
Cami-i Kebir	Van	Cami-i Kebir Mahallesi	17
Pizan	Albak	Cami-i Kebir Mahallesi	12
Meydan	Colemerg	Cami-i Kebir Mahallesi	15

Kaynak: SM, 1899: 1426-7.

20. yüzyıla girerken Van vilayetinde bulunan okulların sayısında çeşitlenme meydana gelmiştir. Örneğin, 1905 yılına ait istatistiklerde, Van ve Hakkâri sancaklarında birer adet olmak üzere 2 adet erkek idadının eğitim verdiğini görmekteyiz (Alkan, 2000: 156). Başlangıçta sadece Galatasaray Sultanisi olarak eğitim veren ve daha çok laik batılı tarzda bir eğitime odaklanan Sultaniler de II. Meşrutiyet'ten sonra vilayet merkezlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. 12 sınıf ve 2 devreden meydana gelen Sultanilerin sayısı 1913 yılında 36'ya ulaşmıştır. Bunlardan biri de Van Sultani'sidir. Ancak yıllıklarda Van Sultani'si'nin öğrenci sayısı ile ilgili bilgi verilmemiştir (Alkan, 2000: 226).

b- Gayrimüslimlere Ait okullar

19. yüzyılın sonlarında Van vilayetinde gayrimüslimlerin okullarına ilişkin bilgiler sınırlıdır ve çeşitli kaynaklar açısından da önemli bir takım çelişkiler mevcuttur. Osmanlı devletinde yaşayan gayrimüslim ve yabancıların okullarına yönelik olarak 1888 tarihinde "Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği Nizamnâmesi" adıyla bir yönetmelik çıkarılmış ve bu okulların eğitim işleri Maarif Nezareti tarafından belirlenmeye başlanmıştır. 1894-95 döneminde Osmanlı devletindeki 6739 okulun 653'ü Ermenilere aittir (Özdemir, 2012: 130,135). 1890'lı yıllara ait bilgiler veren Cuinet'e göre, Van vilayetinde 21 adet Gayrimüslim okulu bulunmaktadır. Bu okulların en fazla yoğunlaştığı yer Van kent merkezidir. Kent merkezinde Gregoryen Ermenilere ait 1 rüştiye ve 8 iptidai ile Protestan Ermenilere ait 2 iptidai okul mevcuttur. Van merkez sancağı kazalarında da 2 Gregoryen

Ermeni okulu bulunmaktadır. Bunun dışında Hakkari sancağı dahilinde 3'ü Gregoryen Ermenilere, 3'ü Yahudilere ve 2'si de Keldanilere ait olmak üzere 8 adet iptidai vardır. Bütün bu okullarda 2353 öğrenci öğrenim görmektedir (Cuinet, 1891: 655). 1894-95 dönemine ait Osmanlı eğitim istatistiklerinde de buna yakın bir şekilde Ermenilere ait 8 rüştiye ve 12 iptidai okuldan bahsedilmektedir (Alkan, 2000: 100).

1898 yılına ait Maarif salnamesinde gayrimüslim okulları başlığında Ermenilere ait 3 idadi, 2 rüştiye ve 2 de idadi ve rüştiye olmak üzere 7 okulda 785 öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir (SM, 1898: 1210-1). Ancak, 1899 yılındaki salnamede, daha önce idadi olarak geçen okullar rüştiye olarak değiştirilmiştir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait salnamelerde ise, öğrenci sayıları aynı şekilde verildiğinden değişimi izlemek pek de olanaklı değildir.

Tablo 4. 1899 Yılında Van Vilayetindeki Gayrimüslim Okulları

Okulun adı	Derecesi	Bulunduğu yer	Ait olduğu cemaat	Öğrenci sayısı	
				Kız	Erkek
Hamparsum	Rüştiye	Van	Ermeni	-	150
Erek Kilise	Rüştiye	Van	Ermeni	-	160
Yeni Kilise	Rüştiye	Van	Ermeni	-	210
Hasusyan	Rüştiye	Van	Ermeni	-	160
Pozantiyan	Rüştiye ve İptidai	Van	Ermeni	180	-
Narsisyan	İptidai	Albak	Katolik	-	35
Ermeni Katolik	İptidai	Van	Katolik	-	15
Şuşanyan	İptidai	Van	Ermeni	75	-
Sandukyan	Rüştiye	Van	Ermeni	-	85

Kaynak: SM, 1899: 1326-7.

1899 tarihli Van salnamesinde ise, hem okullara ait öğrenci sayıları daha farklıdır, hem de (183 kız ve 450 erkek öğrencisi bulunan) Protestan okulundan söz edilir; ancak okulun derecesi ile ilgili herhangi bilgi verilmez (SV, 1899: 208). 20. yüzyılın başında okul sayısında büyük artış meydana gelmiştir. Ermeni kaynakları, 1901-1905 eğitim döneminde Van'da Ermenilere ait 56 okulda 3374 öğrencinin bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan biri de Ermeni Öğretmen Okulu'dur. (Kevorkian-Paboudjian, 2013: 83). 1905 yılına ait resmi istatistiklerde, vilayet dahilinde 31'i iptidai (1 erkek, 2 kız ve 28 karma), 5'i rüştiye (3 erkek, 1 kız ve 1 karma) ve 3'ü de idadi (2 erkek ve 1 kız) olmak üzere 39 adet Ermeni okulu bulunmaktadır. Ermenilerin dışında 1 Yahudi ve 7 Nasturi İptidaisi mevcuttur (Alkan, 2000: 156).

c- Yabancılara Ait Okullar

19. yüzyıl sonlarında Van kentinde İngiltere, ABD, İran gibi ülkelerin başkonsoloslukları bulunmakta idi. Benzer şekilde Amerikan, İngiliz, Fransız ve Almanlara

ait çeşitli derecelerde okullar bulunmaktaydı. Sözü edilen okullar, daha çok Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerine destek amaçlı olarak açılmışlardı. Bu bağlamda özellikle Amerikan misyonerlerinin açtıkları okullar dikkate değerdir. Amerikalı Protestanların Van'da ilk açtıkları okul, 1874 yılında Korikoğlu Mahallesi'nde açılan erkek okuludur. Yine 1875 yılında Acem Haço Mahallesi'nde bir okul daha açılmıştır. Aynı yıl 11 yıl eğitim veren Amerikan Kız Protestan Okulu açılmıştır. 1887 yılında Çamiçoğlu Mahallesi'nde iptidai ve rüştiye düzeyinde eğitim veren kız okulu açılmıştır. 1900 yılında Van'daki Amerikan okullarında 890 öğrenci öğrenim görmekte idi (Temizer, 2013: 178-180). Bu okullara ilişkin farklı kaynaklarda çeşitli bilgiler verilmektedir. Burada ağırlıklı olarak Osmanlı istatistiklerine dayalı değerlendirmeler yapılmaktadır.

Tablo 5. 1899 Yılında Van Vilayetindeki Yabancı Okulları

Okulun adı	Derecesi	Bulunduğu yer	Mensubiyeti	Öğrenci sayısı	
				Kız	Erkek
Amerikan Protestan	Rüştiye	Van	Ermeni	180	210
Amerikan Protestan	İptidai	Van	Ermeni	105	170

Kaynak: SM, 1899: 1328-9.

1905 yılına ait verilerde, yabancılara ait okullarda büyük artış olduğu görülmektedir. Sözü edilen döneme ait Osmanlı istatistiklerinde, Amerikalılara ait 2 idadi ve 2 rüştiye, Fransızlara ait 1 idadi, İngilizlere ait 1 rüştiye ve Almanlara ait 2 idadi okulu bulunmaktadır (Alkan, 2000: 156).

d- Kütüphaneler, Matbaalar ve Gazeteler

Maarif salnamelerinde Van vilayetlerinde birtakım kütüphanelerin bulunduğu belirtilmekte ise de, gerek kütüphanelerin isimleri ve gerekse bu kütüphanelerdeki kitap sayısı hakkında sağlıklı bir bilgi bulunmamaktadır. Verilen bilgilerden, bu kütüphanelerin dini eğitim veren medreselere bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1899 tarihli salnamede kütüphaneler başlığı altında, kent merkezinde İskender Paşa ve Camii-i Kebir medreseleri gösterilmektedir (SM, 1899:1427).

Van'da resmi anlamda ilk matbaa 1889 yılında Vilayete bağlı olarak hizmete giren Vilayet matbaasıdır. Sadece Türkçe eserler basan taş baskı özellikli bu matbaanın resimli eser basmadığı da belirtilmektedir (SM, 1900: 1599). Bu matbaada *Van Gazetesi* adında resmi nitelikli Türkçe bir gazete basılmıştır (SM, 1899: 1427). 1892 yılında haftalık ve 4 sayfa olarak yayına başlayan bu gazetenin sadece 191. sayısı günümüze ulaşabilmiştir (Kardaş, 2013:1192).

Van'daki ilk yerel gazete, 1855 yılında Ermeni din adamı Migirdiç Hrimyan tarafından Varak Manastırı'ndaki matbaada çıkarılan *Artsvi Vaspurakan (Van Kartalı)* adlı gazetedir (Kardaş, 2013: 1192). Bu gazete, 1863 yılına kadar yayını sürdürmüştür (Kevorkian ve Paboudjian, 2012:86). Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra, Van'da basılan gerek Müslüman ve gerekse Gayrimüslimlere ait gazete sayısında büyük artışlar olmuştur.

4. Sonuç

19. yüzyıl sonlarında Van kent merkezi başta olmak üzere vilayet genelinde eğitim ve kültür ile ilgili kurumların gelişmiş olduklarını görmekteyiz. Çeşitli derecelerdeki Müslüman ve Gayrimüslimler ile yabancılara ait kız ve erkek okulları, matbaa ve gazeteler, dini eğitim veren medreseler, toplumsal yapıya egemen olan çokkültürlülüğün yansımalarıdır. 19. yüzyıl sonunda özellikle ticari faaliyetler bakımından bölgesel merkezlerden biri haline gelmiş olan Van, ekonomik bir kavşak noktası halindeydi. Ancak gerek Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında yaşanan hadiseler, gerekse bizzat savaşın yol açtığı yıkım, sadece eğitim-kültür alanında değil, aynı zamanda demografik ve ekonomik anlamda da büyük çöküş ve gerilemelere neden olmuştur. Örneğin, 19. yüzyılın sonlarında 30 binler civarında olan Van kent nüfusu, aradan geçen onca zamana rağmen, 1927 yılında sadece 6981 kişi olarak belirlenmiştir. Bunun gibi, 1897 yılında 10 rüştiye (ortaokul) ve 125 iptidai (ilkokul) okulun bulunduğu Van'da, 1923-24 eğitim- öğretim döneminde vilayet genelinde sadece 14 adet ilkokul ve 1 ortaokul bulunmakta idi. Geçen yüzyılın başında birkaç idadinin (lise) bulunduğu kentte, ilk lise 1948 yılında faaliyete geçebilmiştir. Salnamelerin ve gezgin araştırmacıların aktardıkları bilgilere göre, kentte onlarca atölye ve işyeri bulunmakta olmasına rağmen, bunların büyük bir kısmı savaş sonrasında ortadan kalkmışlardır. Sonuç olarak, sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal ve mekânsal yapı ve süreçler birbirleriyle ilişkili olarak yaşamı şekillendirmektedirler. Bu yapıların herhangi birinde meydana gelen gelişme ya da gerileme, diğerlerini de olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir. Van için bunun en somut örneğini geçtiğimiz yüzyılda görmek mümkündür.

Kaynakça

- ALKAN, M. Ö., 2000, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri: 1839-1924*, Ankara: DİE Yayınları.
- CUINET, V., 1891, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Tome: II, Paris.
- DİA, 2009, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Salname Maddesi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- GÜMÜŞÇÜ, O., 2006, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- GÜRAN, T., 1997, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı: 1897*, Ankara: DİE Yayınları.
- İA, 1997, *İslam Ansiklopedisi Salname Maddesi*, Cilt:10, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
- KARDAŞ, A., 2013, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915), *Turkish Studies*, sayı: 8/13, s. 1189-1204.
- KARPAT, K. H., 2003, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- KEVORKIAN, R. H. ve PABOUDJIAN, P. B., 2013, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- LYNCH, H. F. B., 1901, *Armenia: Travels and Studies*, Vol. II, London: Longmans Grens and Co.
- ÖZDEMİR, H., 2012, "Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı", *Tarih Okulu, Sonbahar-Kış 2012*, sayı: XIII, s. 115-148.
- SD, 1853, *Salname-i Devlet 1269*, İstanbul.
- SD, 1854, *Salname-i Devlet 1270*, İstanbul.
- SD, 1857, *Salname-i Devlet 1273*, İstanbul.
- SD, 1858, *Salname-i Devlet 1274*, İstanbul.
- SD, 1866, *Salname-i Devlet 1283*, İstanbul.
- SD, 1877, *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1294*, İstanbul.
- SD, 1889, *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1306*, İstanbul.
- SM,1898, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, İstanbul.
- SM,1899, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1317*, İstanbul.
- SM,1900, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1318*, İstanbul.
- SM,1901, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1319*, İstanbul.
- SM,1903, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321*, İstanbul.
- SV, 1899, *Van Vilayeti Salnamesi 1315 (Defa 1)*, Van.
- SÜTÇÜ, T., 2004, "Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar", *İlmi Araştırmalar*, sayı: 18, s. 79-92.
- TAŞKIN, Ü., 2009, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 2/7, s. 244-262.
- TEMİZER, A., 2013, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Avrasya İncelemeleri Dergisi*, sayı: II/2, s. 169-204.